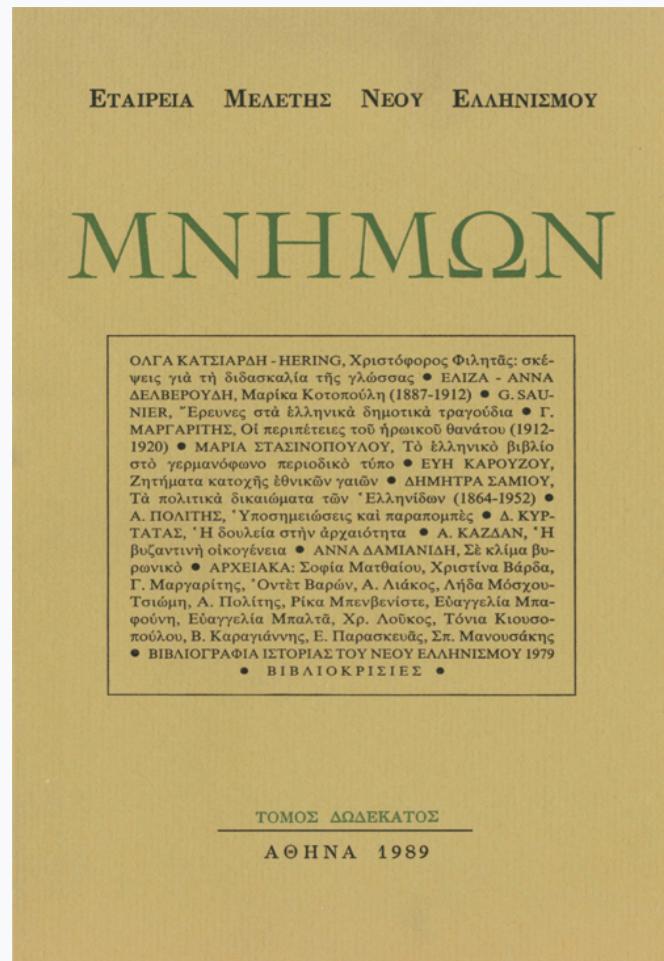

Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. Προοπτικές της έρευνας

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ

doi: [10.12681/mnimon.440](https://doi.org/10.12681/mnimon.440)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΑΛΤΑ Ε. (1989). ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. Προοπτικές της έρευνας. *Μνήμων*, 12, 241-252.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.440>

ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Προοπτικές της έρευνας

Χαρακτηρίζω όθωμανικό τὸ ἀρχειακὸ ὄντος ποὺ εἶναι γραμμένο σὲ τουρκικὴ γλώσσα εἴτε μὲ ὄθωμανικὸν εἴτε μὲ Ἑλληνικὸν χαρακτῆρες. Τὸ ὄθωμανικὸ ἀρχειακὸ ὄντος τῆς Ἑλλάδας ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σώματα:

I. Ὅλικὸ ποὺ μᾶς κληροδότησε νόθωμανικὴ κατοχὴ τῶν τεσσάρων αἰώνων. Οἱ μεγάλες ἀρχειακὲς ἐνότητες, ποὺ διασώζονται σήμερα, ἔχουν ἀμεση σχέση μὲ τὴ λειτουργία τῆς ἐπαρχιακῆς διοικητικῆς μηχανῆς στὴν ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία.

II. Ὅλικὸ ποὺ ἔφεραν οἱ τουρκόφωνοι πρόσφυγες μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τοῦ 1924. Πρόκειται κυρίως γιὰ κώδικες κοινοτικούς, ἐκκλησιαστικούς καὶ σχολικούς ποὺ σκιαγραφοῦν τὴν ζωὴ τῶν κοινοτήτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

I

I. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ «ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗΣ» ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ. Η ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΟΥ

Ἡ ὄθωμανικὴ κυριαρχία μᾶς κληροδότησε δρισμένα ἀρχεῖα, κατάλοιπα τῆς διοίκησής της. Στὶς περιοχὲς ποὺ ἐπαναστάτησαν τὸ 1821 καὶ ἀπελευθερώθηκαν δὲν σώθηκαν κατὰ κανόνα μεγάλα ἀρχειακὰ σύνολα, πιθανότατα ἔξαιτίας τοῦ μακροχρόνιου ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα. Ἡ καταστροφὴ συμπληρώθηκε ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία τῶν μετεπαναστικῶν γενεῶν, τὴν περιφρόνηση καὶ τὴν ἐχθρότητά τους πρὸς διατητές, τι σχετιζόταν μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς ὄθωμανικῆς κατοχῆς¹.

Περισώθηκαν δρισμένα μπεράτια, φιρμάνια, χοτζέτια σὲ μεγάλες μονές, μὲ τὰ ὅποια τὸν παραχωροῦνταν προνόμια καὶ φορολογικὲς ἀπαλλαγές. Παρόμοια ὄθωμανικὰ διοικητικὰ ἔγγραφα διασώθηκαν καὶ στὶς νησιωτικὲς κοινότητες ἀνάμεσα σὲ Ἑλληνικούς κώδικες καὶ ἔγγραφα², δπως ἐπίσης διασώθηκαν καὶ ὅσα παροχετεύθηκαν σὲ οἰκογενειακὰ ἀρχεῖα, ποὺ πέρασαν ἀργότερα σὲ μεγάλες δημόσιες συλλογές. Ἐτσι σήμερα ἔχουμε

1. Μιχ. Β. Σακελλαρίου, «Πηγές τῆς νέας Ἑλληνικῆς ἴστορίας», *Νέα Έστια* 39 (1946), 106-108, 156-158· τοῦ ίδιου, «Νεοελληνικές ἴστορικές σπουδές», *Νέα Έστια* 33 (1943), 811. Ν. Β. Τσαμαδάκης, «Τὰ ἀρχεῖα καὶ ἡ ἔθνικὴ μᾶς ἴστορία», *Κρητικὴ Έστια*, περ. Β', Ιούν. 1972, τεύχ. 198, 99-102· τοῦ ίδιου, «Περὶ ἀρχείων ἐν Ἑλλάδι καὶ τῆς ἀρχειακῆς ὑπηρεσίας», *Δελτιον Ἰστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Έταιρείας*, IA' (1956), 1-32.

2. Δ. Α. Ζακυθηνός, «Παλαιογραφικαὶ ἔρευναι εἰς τὰς Κυκλαδῖς», *Ἐπετηρίς Έταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 5 (1965), 715-736. Τοῦ ίδιου, «Κατάλογος τῆς συλλογῆς Περικλέους Ζερλέντη», *Ἐπετηρίς Έταιρείας Βιζαντινῶν Σπουδῶν* 13 (1937), 230-304. Τουρκικὸ ἀρχειακὸ ὄντος τῶν Κυκλαδῶν ἔχει μικροφοτογραφηθεῖ ἀπὸ τὸ «Ιστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχείο τοῦ Μορφωτικοῦ Ίδρυματος τῆς Εθνικῆς Τράπεζας».

άρκετές έκαποντάδες δύθωμανικά έγγραφα³: α) στήν 'Ιστορική και 'Εθνολογική 'Εταιρεία όπου φυλάσσεται τό άρχειο Περούκα. Περιλαμβάνει έγγραφα πού άφορούν τό "Αργος γιά τό χρονικό διάστημα άπό τό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αιώνα ώς τίς παραμονές τῆς έλληνικῆς έπανάστασης; β) στήν 'Εθνική Βιβλιοθήκη όπου είναι κατατεθειμένο τό άρχειο Χότζη, τό δοποίο περιλαμβάνει κυρίως πατριαρχικά τακρίρια· γ) στό μουσείο Μπενάκη όπου βρίσκεται τό άρχειο Λόντου καὶ δ) διάφορα φιρμάνια στά Γενικά 'Αρχεία τοῦ Κράτους.

Αύτή τήν τύχη είχαν τά άρχεια τῆς παλιᾶς 'Ελλάδας. 'Αντίθετα, άρχειακό ύλικό άφθονο σύμφωνη στίς περιοχές πού άπελευθερώθηκαν τό 1912, όπότε μὲ τήν γοργὴ προέλαση τῶν 'Έλλήνων δὲν πρόλαβαν οἱ Τούρκοι νὰ πάρουν καὶ τά άρχεια τους ὅπως ἔγινε, π.χ., τό 1881 μὲ τό άρχειο τῆς Θεσσαλίας πού μεταφέρθηκε στήν Κοζάνη. 'Ετσι περιήλθαν στά χέρια μας τουρκικά άρχεια άπό τήν Κρήτη, Χίο, Καστοριά, Ιωάννινα, Κοζάνη, Βέροια, Θεσσαλονίκη καὶ ἀλλοῦ. Σήμερα ὅμως δὲν σώζονται δλα. "Άλλα καταστράφηκαν στίς περιπέτειες τῶν βαλκανικῶν πολέμων, ὅπως π.χ. τό άρχειο τῆς Κοζάνης, πού τὸ μεγαλύτερό του μέρος κάηκε τό 1912, καὶ ἄλλα πάλι στά χρόνια τῆς κατοχῆς καὶ τοῦ ἐμφύλιου πολέμου, ὅπως είναι ἡ περίπτωση τοῦ άρχειου τῆς Καστοριᾶς πού κάηκε τό 1943 στήν πυρκαγιά πού άποτέφρωσε τό δικαστήριο.

Σήμερα διατηροῦνται, ἀπό τὶς διάφορες καταστροφές ποὺ κατὰ καιροὺς ὑπέστησαν, τὰ ἔξης μεγάλα σύνολα⁴, τὰ δοποῖα ἀναφέρω συνοπτικά:

- α) 'Ιστορικό 'Αρχείο Κρήτης στά Χανιά⁵
- β) 'Ιστορικό 'Αρχείο Ήρακλείου⁶
- γ) 'Αρχείο Βέροιας⁷
- δ) 'Ιστορικό 'Αρχείο Κοζάνης⁸
- ε) 'Αρχείο Σάμου
- ζ) 'Ιστορικό 'Αρχείο Μακεδονίας στή Θεσσαλονίκη⁹.

3. 'Αναφέρουμε μόνο ἐνότητες καὶ δχι τά σκόρπια καὶ μεμονωμένα έγγραφα.

4. Σημειώνονται μόνο τά σύνολα πού ἀποτέλεσαν άρχειακή ὑπηρεσία. Γ. Σ. Πλουμίδης, *Λιάγραμμα τῶν άρχειακῶν πηγῶν τῆς νεοελληνικῆς ιστορίας*, Αθήνα, Καραβίας, 1977.

5. Τό ύλικό του ἀπαρτίζεται ἀπό τά άρχεια τῶν Κρητικῶν ἐπαναστάσεων 1821-30, 1833, 1866-69 κ.ἄ. Είναι ἀταξινόμητο. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Γενική κεφαλαιώδης καταγραφή τῶν ἐν τῷ 'Ιστορικῷ 'Αρχείῳ Κρήτης άρχειων καὶ ἀντικειμένων μουσείου*, Χανιά 1933. Ν. Ι. Παπαδάκης, *Τό ἔργον τοῦ 'Ιστορικοῦ 'Αρχείου Κρήτης*, Χανιά 1934· τοῦ ίδιου, «'Ιστορικά 'Αρχεία Κρήτης 1204-1915», *Δελτίον Ιστορικῆς καὶ Εθνογραφικῆς Έταιρείας* 8 (1922), 333-367. Δ. Α. Ζακυθηνός, «Τά 'Ιστορικά καὶ Μοναστηριακά 'Αρχεία τῆς Κρήτης», *Ἐπετηρίς Έταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* 2 (1939), 505-526.

6. Ν. Σ. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικῶν ιστορικῶν ἐγγράφων ἀφορώντων εἰς τήν ιστορίαν τῆς Κρήτης*, τ. Α' (1657-1672), *Ήράκλειο Κρήτης* 1975, τ. Β' (1672-1694), 1976, τ. Γ' (1694-1715), 1978, τ. Δ' (1715-1752), 1984, τ. Ε' (1752-1765), 1985. Περιλαμβάνει τό άρχειο τοῦ Ιεροδικείου (1645-1866), τό άρχειο τοῦ Μεταφραστικοῦ Γραφείου 'Ηρακλείου (1899-1933), τό άρχειο τῆς 'Ορφανικῆς Τράπεζας 'Ηρακλείου, ὥπως καὶ τοὺς κώδικες τριῶν Τούρκων συμβολαιογράφων τοῦ 'Ηρακλείου.

7. Ι. Βασόφαβέλλης, *'Ιστορικόν 'Αρχείον Βέρροιας*, *Έκλογαι, Θεσσαλονίκη* 1943· τοῦ ίδιου, *'Ιστορικά 'Αρχεία Μακεδονίας* Β'. *'Αρχείον Βέρροιας - Ναούσης 1598-1886*, Θεσσαλονίκη 1954. Περιλαμβάνει 60 ιεροδικαστικούς κώδικες πού καλύπτουν τά ἔτη 1595-1889.

8. Α. Σιγάλας, 'Από τήν πνευματικήν ζωήν τῶν ἐλλήνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας. A. 'Αρχεία καὶ βιβλιοθήκαι Δυτικῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1939, 89-93, 101-108. Σήμερα σώζονται 39 συνολικά κώδικες. Οἱ ὅκτω ἀφοροῦν τήν περιοχὴν Κοζάνης καὶ οἱ τριάντα ἔνας τή Θεσσαλία. Είναι ιεροδικαστικά τεφτέρια καὶ κτηματολογικά βιβλία.

9. Ιω. Κ. Βασόφαβέλλης, *'Ιστορικά 'Αρχεία Μακεδονίας* Α'. *'Αρχείον Θεσσαλονίκης (1695-1912)*, Θεσσαλονί-

Θά σταθῶ λίγο σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο δίνοντας σύντομα σὲ μεγάλες ἐνότητες τὰ περιεχόμενά του γιὰ νὰ φανεῖ τὸ προφίλ ἐνὸς λίγο πολὺ καταταγμένου τουρκικοῦ ἀρχείου, καθὼς παρακάτω θὰ ἀναφερθοῦμε στὴ χρησιμότητα καὶ τὶς δυνατότητες τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ στὴν ἴστορική σύνθεση τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας¹⁰.

Τὸ Ἰστορικὸ Ἀρχεῖο Μακεδονίας περιλαμβάνει:

α) Τὰ Ἱεροδικαστικὰ ἀρχεῖα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τοὺς γύρω καζάδες (Κιλκίς, Κατερίνη, Καστανόδρα). Ἀπὸ τὸ Ἱεροδικαστικὸ ἀρχεῖο τῆς Θεσσαλονίκης σώθηκαν 337 κώδικες ποὺ καλύπτουν τὴν περίοδο 1694-1912.

β) Τὰ δικαστικὰ ἀρχεῖα τοῦ βιλαετίου Θεσσαλονίκης. Ἀναφέρονται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰ. (1877-1912).

γ) Τὰ διοικητικὰ ἀρχεῖα τοῦ βιλαετίου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν λοιπῶν καζάδων (1875-1912).

δ) Τὰ κτηματολογικὰ καὶ φορολογικὰ ἀρχεῖα, στὰ ὅποια ἀνήκουν καὶ τὰ βιβλία διαχειρίστης τῶν βακουφῶν τῆς Μακεδονίας (1858-1912).

Πέρα ἀπὸ τὶς μεγάλες ἀρχειακὲς μονάδες ποὺ ἀναφέρθηκαν, μικρὰ ἀρχειακὰ σύνολα μὴ ἐνταγμένα σὲ κάποιο ἀρχεῖο ὑπάρχουν σὲ μοναστήρια, κοινότητες, ἐκκλησίες, βιβλιοθῆκες, δημόσιες ὑπηρεσίες, μουσεῖα, ίδρυματα, καθὼς καὶ σὲ χέρια ίδιωτῶν. Αὐτὰ τὰ ἄγνωστα μικρὰ ἀρχειακὰ σύνολα κινδυνεύουν νὰ μείνουν ἀνενεργὰ καὶ αὐτὰ πρέπει καταρχὴν νὰ διαφυλάξουμε, καταγράφοντάς τα, ἀφοῦ ὅσα σύνολα βρίσκονται μέσα στοὺς δργανισμοὺς τῶν Ἀρχείων τουλάχιστον εἶναι σὲ γενικὲς γραμμές προσιτά καὶ δὲν πρόκειται νὰ καταστραφοῦν.

2. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Τὸ ἀρχειακὸ ὑλικὸ τῆς Ἐλλάδας εἶναι ποικίλο. Ὅπαρχει ἔνα πλῆθος λυτῶν ἐγγράφων κάθε λογῆς, ἀπὸ ταπιὰ καὶ ἀποδείξεις πληρωμῆς φόρου μέχρι φιρμάνια, χοτζέτια κλπ. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ὅμως θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὶς σειρές. Οἱ σειρές ποὺ ὑπάρχουν στὶς μεγάλες ἀρχειακὲς μονάδες, ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως, περιλαμβάνουν:

Α) Ἱεροδικαστικὰ τεφτέρια (σιτζίλια)

"Αν θέλαμε χονδρικὰ νὰ δώσουμε τὴν τυπολογία τῶν ἐγγράφων ποὺ περιέχουν θὰ λέγαμε ὅτι περιλαμβάνουν δύο κατηγορίες ἐγγράφων¹¹.

κη 1952· τοῦ ἰδίου, «Ἴστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας Α', Ἀρχείον Ἱεροδικείου Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά 2* (1941-52), 89-128.

10. Τὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα δὲν ἀποτελοῦν ἔξαιρεση στὴν ἀρχειακὴ μας ἴστορια. Εἶναι ἀταξινόμητα, ἀκαταλογράφητα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἄγνωστα. "Ἄν ξειρέσει κανεὶς μερικὰ διαγράμματα τουρκικῶν ἀρχείων ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ —τὰ περισσότερα προέρχονται ἀπὸ προπολεμικὰ δημοσιεύματα μὲ τὰ ὅποια οἱ συγγραφεῖς τους ζητοῦσαν τὴ δημιουργία φορέα — τὸ σύνολο τοῦ τουρκικοῦ ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ τῆς Ἐλλάδας παραμένει ἄγνωστο.

11. Γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν σιτζίλιων βλ. L. Fekete, *Bevezetés a hódoltság török diplomatajába* (Εἰσαγωγὴ στὴν τουρκικὴ διπλωματικὴ τῆς τουρκικῆς κατοχῆς στὴν Οὐγγαρία), Βουδαπέστη 1926. Γνωστές μας ἐκδόσεις σιτζίλιων μὲ μορφὴ regestes εἶναι H. W. Duda - G. D. Galabov, *Die protokolbücher des Kadimates Sofia*, Μόναχο 1960, καθὼς καὶ Halit Ongan, I numarali Ankara sicilinin son Evahir-i Muhamrem 992 (12 Şubat 1584) tarihi ile bu Sicilin ile 1 Muhamrem

1) Τὰ διατάγματα τῆς κεντρικῆς ἔξουσίας (φιρμάνια, μπεράτια, μπουγιουρντά), ὅλα ὅσα στέλνονταν στὸν καδὴ καὶ σὲ ἄλλες τοπικὲς ἀρχὲς γιὰ νὰ γνωστοποιηθοῦν στὸν πληθυσμό¹². Αὐτὰ ἀφοροῦσαν ἄλλοτε σὲ εἰδικὰ τοπικὰ ζητήματα ὅπως ἡ ρύθμιση τῆς φορολογίας, ἡ ἀπογραφὴ τῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἄλλοτε σὲ γενικότερα, ὅπως π.χ. διαταγὲς γενικῆς ἐπιστράτευσης, κήρυξη πολέμου κλπ. Στὴν κατηγορία αὐτὴ καταγράφονται ἐπίσης καὶ οἱ ἀπαντήσεις τῆς κεντρικῆς πύλης σὲ προσφυγές, διαμαρτυρίες καὶ αἰτήσεις ποὺ τῆς ἀπήγουναν ἰδῶτες ἡ κοινότητες. Τὰ τεφέρια αὐτὰ ἔχουν ἐπιγραφές sicill-i evâmir - i serif - i 'âlisan (=σιγίλλιο τῶν ἵερῶν ὑψηλῶν διαταγῶν).

2) Ἀποφάσεις δικαστικὲς ποινικοῦ ἡ ἀστικοῦ περιεχομένου, ὅπως καὶ Ἱερονομικὲς γνωματεύσεις τοῦ καδὴ (hüccet, i'lam) γιὰ διάφορα θέματα τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου. Ἐδῶ καταχωροῦνται ὀλες οἱ περιπτώσεις οἰκονομικοῦ, κοινωνικοῦ, ἀκόμη καὶ πρωτικοῦ χαρακτήρα ποὺ ἀπαιτοῦνται κάποιου εἰδούς διαιτησίας. Εἰδικότερα ὑπάγονται τὰ ὑπομνήματα ἡ πρωτόκολλα ἀστικῶν ὑποθέσεων, δηλαδὴ πωλήσεις, ἀνταλλαγές, μισθώσεις, διακανονισμοὶ οἰκογενειακῶν σχέσεων, ἀπογραφὲς περιουσιῶν, ἐκδίκαση κλοπῶν, ἐγκλημάτων κλπ.

Πρὶν ἀναφερθοῦμε στὴν ἄξια τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ πρέπει ἵσως νὰ ὑπογραμμίσουμε τὸ ἔξης: Πρόκειται γιὰ ἀρχεῖο τοῦ κυρίαρχου, ἀρχεῖο τῆς διοικητικῆς του μηχανῆς ποὺ ἀποτυπώνει ἀμεσα τὶς σχέσεις καὶ τὴ μορφὴ ἀσκησῆς ἔξουσίας. Δὲν εἶναι τὸ εἰδῶλο ποὺ σχηματίζεται στὴν Ἑλληνικὴ πηγὴ ἡ στὴν ἔκθεση τοῦ ἔνοντος διπλωμάτη ἡ περιηγητῇ. Ἄλλα ἄς μιλήσουμε γι' αὐτό, ποὺ σήμερα εἶναι τὸ ζητούμενο ἀπὸ τὴν ἴστοριογραφία, τὴν πληροφοριοδοτικὴ ἱκανότητα τοῦ ὑλικοῦ σὲ σχέση μὲ μιὰ νέα θεματολογία, ἡ δόποια ἀσχολεῖται μὲ τὶς συμπεριφορές συνόλων κι ὅχι μὲ τὶς ἔξαιρέσεις, ποὺ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ τυπικὸ καὶ τὸν μηχανισμούς.

Τὰ σιτζίλια προσφέρουν ἔξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴν περίοδο μετὰ τὴν παρακμὴ τοῦ τιμαριωτικοῦ συστήματος. Τὰ Ἱεροδικαστικὰ ἀρχεῖα δίνουν σειρὲς στοιχείων γιὰ γαιοπρόσodo, ἔγγειο ἰδιοκτησία καὶ καθεστώς γαιῶν, γιὰ ἀγροτικὴ παραγωγὴ καὶ φορολογία, γιὰ πληθυσμό. Δίνουν δυνατότητες γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς ὑπαρξῆς ἀγορᾶς, βιοτεχνίας, ἐμπορίου, γιὰ τὴν στρατηγικὴ τῶν κεφαλαίων κλπ.¹³ Εἶναι πρώτης τάξεως πηγὴ γιὰ νὰ μελετηθοῦν θέματα γύρω ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴ λειτουργία συλλογικῶν σωμάτων (συντεχνίες, κοινότητες) ἡ νὰ μελετηθεῖ ἡ κοινωνικο-οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν ἀστικῶν πληθυσμῶν¹⁴. Μέσα ἀπὸ τὰ διάφορα Ἱεροδικαστικὰ ἔγγραφα μποροῦν νὰ μελετηθοῦν οἱ

997 (20 Kasim 1588) Ankara 1958. Τοῦ ἴδιου, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iye Sicili*, "Αγκυρα 1974. Baltacı Cahid "Şer'iyye sicillerinin tarihsel ve Kültürel önemi", στὸν τόμο *Osmalı arşivleri ve Osmalı araştırmaları sempozyumu*, İstanbul 17-19, V, 1985, 127-132.

12. Στὴν πρωτεύουσα τοῦ κάθε σαπτακιοῦ ὁ καδὴς μὲ τὸν σαντζάκμεπη ἥταν οἱ ἀποδέκτες καὶ οἱ ἐκτελεστές τῶν διαταγῶν τῆς Ὅγηλης Πύλης καὶ τοῦ Σουλτάνου. "Ολες οἱ διαταγὲς τοῦ Κέντρου γιὰ νὰ λάβουν ίσχυν καταγράφονται στοὺς κώδικες τῶν κατὰ τόπους Ἱεροδικείων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ώς ἐκπρόσωποι τοῦ Σουλτάνου ἥταν γιὰ τὴν ἐπαρχία τους οἱ ρυθμιστές ἰσορροπιῶν ἀνάμεσα σὲ δύο ἀντίπαλες κοινωνίες, κατακτητικὴ καὶ κατακτημένην.

13. Christo Gandev, «L'apparitions des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord ouest au cours du XVIII siècle», *Études historiques* I (1960), 220. Βασίστηκε σὲ σιτζίλια τοῦ Vidin τοῦ 18ου αἰώνα γιὰ νὰ μελετηθεῖ τὴν δημιουργία τοιφλικῶν, τὴν ἄνοδο τῆς μεσαίας τάξης καὶ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ καπιταλισμοῦ στὰ Βαλκάνια. R. Jennings, «Loans and credit in early 17th century. Ottoman judicial records: the sharia court of Anatolian Kayseri», *Journal of Economic and Social History of Orient*, 16/2-3 (1973), 168-216.

14. Elena Grozdanova, *Bulgarskata selska, obština prez XV-XVIII vek* ('Η βουλγαρικὴ ἀγροτικὴ κοινότητα,

μορφὲς τῆς παρέμβασης τῆς κοινότητας στὸ κύκλωμα τῆς οἰκονομίας μέσω τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀγορᾶς¹⁵.

Ἄπὸ τὶς καταγγελίες γιὰ ὑπερβάσεις σὲ θέματα φορολογίας καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς παραστάσεις κοινοτήτων πρὸς τὴν κεντρικὴ ἔξουσία μπορεῖ νὰ φωτιστοῦν θέματα ὅπως ἡ στάση τῶν φορολογουμένων ὡς συνόλου ἢ ὡς ἀτόμων ἀπέναντι στὸ φόρο ποὺ ἐπιβάλλει ἡ κατακτητικὴ κοινωνία καὶ νὰ ἐρμηνευθοῦν φαινόμενα ὅπως ἡ διακίνηση πληθυσμοῦ, ἡ ἀλλαγὴ θρησκευτικῆς πίστης κλπ. Σειρὲς ἐγγράφων ποὺ περιέχουν πληροφορίες γιὰ πωλήσεις σπιτιῶν, καταστημάτων, γιὰ καταγραφὲς περιουσιακῶν στοιχείων, διαθῆκες. Διαφωτίζουν θέματα ἐπαγγελματικῆς διαφοροποίησης, κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Μὲ τέτοιο ὑλικὸ δούλεψε συναφῇ θέματα τῆς βαλκανικῆς πόλης ὁ N. Todorov καὶ ἡ Suraiya Faroqui¹⁶.

Πλούσιο ἔξαλλον εἶναι τὸ ὑλικὸ γιὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἱστορία τῆς ἐκκλησίας, στὴν ἀπονομὴ δικαιοσύνης, στὶς πολλαπλές νομικὲς σχέσεις ἀνάμεσα σὲ κατακτητὴ καὶ ὑπόδουλους. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ συμβαντολογικὴ ἱστορία τὰ ντοκουμέντα τῶν ἰεροδικαστικῶν ἀρχείων εἶναι πολύτιμα. Καταγράφουν τὰ περισσότερα πολεμικὰ γεγονότα τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου ποὺ συνέβησαν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. ὡς τὸ 1912 καθὼς καὶ τοὺς ἀπόηχους τῶν συγκρούσεων τῆς ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὶς ἄλλες δυνάμεις¹⁷.

B) Κτηματολογικὰ καὶ φορολογικὰ βιβλία

Πρὶν ὅμως ἀρχίσουμε τὴν περιγραφὴ τοὺς ἡ προχωρήσουμε στὴν ἀνάλυση τῶν προοπτικῶν ποὺ ἀνοίγονται στὴν ἔρευνα εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀναφερθοῦμε στοὺς λόγους ποὺ ἐπέβαλαν τὴν ἐμφάνισή τους στὴ διοικητικὴ μηχανὴ τῆς ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ κατάργηση τῶν τιμαρίων ἀπὸ τὸν Μαχμούτ Β' (1808-1839) ἀφησε στὰ χέρια τοῦ κράτους μεγάλες ἐκτάσεις γῆς ποὺ ἐπρεπε τὸ ἴδιο νὰ τὶς διαχειριστεῖ. Νομικὰ ἡ γῆ ἀνῆκε

15ος-18ος αἰ.), Σόφια 1979. Εἶναι ἕνα βιβλίο σχετικά μὲ τὴν ἱστορία τῆς αὐτοδιοίκησης στὰ βουλγαρικὰ ἔδαφη τῆς ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ βασίζεται κυρίως σὲ στιζίλια, ὅπως ἔξαλλον καὶ διάφορες ἄλλες ἐργασίες, π.χ. Yücel Özkaya, *Osmalı İmparatorlugunda Ayanlık*, Ἀγκυρα 1978. Joseph Kabrda, «Les anciens registres turcs des cadis de Sofia et de Vidin et leur importance pour l'histoire de la Bulgarie», *Archiv Orientalni*, 23 (1955), 329-392 καὶ 642-43 κ.ἄ. R. Jenning, «Women in early 17th century ottoman judicial records - the Sharia court of Anatolian Kayseri», *Journal of Economic and Social History of Orient* 18/1 (1975), 53-114.

15. Evgenij Radušev, «Les dépenses locales dans l'empire ottoman au XVIIIe siècle (selon des données de registres de cadi de Ruse, Vidin et Sofia)», *Etudes Balkaniques* 16 (1980/3). Ἐπεξεργάζεται θέματα σχετικά μὲ τὴν πρακτικὴ ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ ἐπαρχιακὴ διοίκηση σὲ οἰκονομικὰ θέματα, βασιζόμενος στὶς καταγραφὲς ἔξοδων-ἐσόδων τῶν καζάδων. Ὁ Radušev πιστεύει ὅτι τὰ ἔξοδα τῶν διαφόρων καζάδων είναι συνέπεια τῶν μεγάλων ἀλλαγῶν ποὺ ἐπῆλθαν στὴν ὁθωμανικὴ αὐτοκρατορία μὲ τὴν παρακμὴ τοῦ τιμαριωτικοῦ συστήματος. Ὁ κάθε σαντζάκημπες πρέπει νὰ πληρώσει τοὺς μαρτολούς, τὶς φρουρές γενιτοάρουν, τὰ προσωπικὰ ἔξοδά του. Τὰ ἔσοδά τοῦ προέρχονται ἀπὸ ἕνα πολύπλοκο φορολογικὸ σύστημα μὲ πολλοὺς φόρους ἔκτακτους ποὺ εἶναι ἀρκετά ἄγνωστοι ἀκόμη στὴν βιβλιογραφία.

16. Βλ. τὰ ἄρθρα τοῦ N. Todorov στὸν τόμο *La ville balkanique sous les Ottomans (XV-XIXe s.)*, στὴ σειρὰ Variorum Reprints, Λονδίνο 1977· τοῦ ἴδιου, Ἡ βαλκανικὴ πόλη (15ος-19ος αἰ.). Κοινωνικο-οἰκονομικὴ-δημογραφικὴ ἀνάπτυξη, Ἀθήνα 1986. Ἐπίσης Abdul Karim Rafeq, «The law-court registers and their importance for a socio-economic and urban study of Ottoman Syria», στὸν τόμο *L'espace social de la ville arabe* (εκδ. D. Chevallier), Παρίσι 1979, 51-58. Suraiya Faroqui, *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia: trade, crafts and food production in an urban setting, 1520-1650*, Λονδίνο 1984· τῆς ἴδιας, *Men of modest substance, House owners and house property in seventeenth-century Ankara and Kayseri*, Λονδίνο 1987.

17. Aleksandar Matkovski, *Turski izvori za ajdutstvo i aramistvoto vo Makedonija, 1700-1725* (Οἱ τουρκικὲς πηγὲς γιὰ τὶς ἐπαναστατικὲς κινήσεις τῶν χαῖντούκων στὴν Μακεδονία), Σκόπια 1973.

άκομα στὸ κράτος, ἀλλὰ ἔπειτε νὰ κανονιστοῦν οἱ ὄροι τῆς χρήσης του¹⁸. Καταρχὴν ἡ κυβέρνηση ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀσκήσει πλήρη ἔλεγχο στὶς κρατικὲς γαῖες (*miri*)¹⁹, δὲ διέθετε ὅμως τὸν κατάλληλο μηχανισμὸν γιὰ νὰ ἀναλάβει μιὰ τέτοια τεράστια ἐπιχείρηση. Πῆρε λοιπὸν δρισμένα μέτρα προσβλέποντας σὲ ριζικότερες ἀλλαγές στὸ μέλλον. Καταρχὴν ἐπέβαλε πλήρη ἔλεγχο στὰ βακουφικὰ κτήματα καὶ ἐπανέφερε στὴν κατοχὴ τοῦ κράτους τὶς κοινοτικὲς γαῖες. Κατήργησε διάφορες φορολογικὲς ἀπαλλαγές ποὺ εἶχαν δοθεῖ στὸ παρελθόν ὡς ἀντάλλαγμα ὑπηρεσιῶν πρὸς τὸ κράτος, ἐφόσον τώρα εἶχαν δημιουργηθεῖ εἰδικὲς κρατικὲς ὑπηρεσίες γι’ αὐτὸ τὸ σκοπό. Κατήργησε ἐπίσης τὸ *iltizam* (ἐνοικίαση φόρων) καὶ ἐφάρμοσε ἕνα φόρο ἐνιαῖο γιὰ δλους, τὴ δεκάτη. Γιὰ νὰ ἐτοιμάσει τὸ νέο σύστημα γαιοκτησίας καὶ φορολογίας ἥρχισε τὸ 1846-47 ἀπογραφὴ τῆς γῆς, δηλαδὴ προχώρησε στὴν κατάρτιση κτηματολογίου.

Σήμερα στὸ τουρκικὸ ἀργειακὸ ὑλικὸ τῆς Ἑλλάδας βρίσκουμε:

1) *Κτηματολογικοὺς κώδικες* στὸνδις ὁποίους καταγράφηκαν ἀστικὰ καὶ ἀγροτικὰ κτήματα. Παλιὰ οἱ τίτλοι ἐκδίδονταν ἀπὸ τοὺς σπαχῆδες, ἀγιάνηδες ἢ ἀπὸ τοὺς ἐνοικιαστὲς φόρων, ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ δημόσιες γαῖες (*miri*). Ἡ ἐκδοση τίτλων ποὺ ἀφοροῦσε βακουφικὰ κτήματα γινόταν ἀπὸ τὸν ἔφορο (μουτεβελή) τοῦ κτήματος. “Οσον γιὰ τὰ κτήματα πλήρους κυριότητας (μούλκια), οἱ ἀγροπαλησίες γίνονταν παρουσία τοῦ καδῆ ποὺ ἔξειδε καὶ τὰ πολητήρια ἔγγραφα, τὰ χοτζέτια, τὰ ὁποῖα ἦταν συγχρόνως καὶ τίτλοι.

Τὰ κτηματολογικὰ βιβλία ποὺ σώζονται εἶναι βασικὰ δύο εἰδῶν²⁰:

α) Τὰ βιβλία *yoklama* ὅποι καταγράφονταν τὰ κτήματα ἐνὸς χωριοῦ ἢ μιᾶς πόλης κατὰ συνοικίες. Τὰ βιβλία *yoklama* περιλαμβάνουν σὲ στήλες τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτη, τὴν τοποθεσία τοῦ κτήματος, τὸ εἶδος του (σπίτι, στάβλος, ἀμπέλι, χωράφι, κῆπος κλπ.), τὴν κατηγορία του, δηλαδὴ ἂν ἦταν τελείας ἰδιοκτησίας (*mülk*), τοῦ δημοσίου (*miri*) ἢ βακουφικὸ (*vakif*), τὰ σύνορά του, τὴν ἔκτασή του καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο περιῆλθε στὴν ἰδιοκτησία τοῦ κατόχου του (κληρονομικά, μὲ χρησικτσία κλπ.). Σημειώνεται ἐπίσης ἡ ἀξία τοῦ κτήματος καὶ τὰ ἔξοδα γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ τίτλου. Τελευταῖα σημειώνεται ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ χρονολογία τοῦ νεώτερου τίτλου, σὲ περίπτωση ποὺ τὸ κτῆμα μεταβιβάζοταν.

β) Τὰ βιβλία *da'imi*, καταρτίζονταν κάθε μήνα καὶ σ' αὐτὰ καταγράφονταν οἱ μεταβιβάσεις κάθε εἰδούς ἀκινήτων γιὰ δλα τὰ χωριά καὶ τὶς πόλεις ποὺ ἀνήκαν σὲ ἔναν καζά.

18. H. Inalcik, «Land Problems in Turkish History», *Muslim World*, 1955, 225-227. K. Karpat, «The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire», *Beginnings of Modernization in the Middle East of 19th Century*, (Έκδ. W. R. Polk and R. L. Chambers) 1968, 84-90· τοῦ ίδιου, «The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908», *International Journal of Middle East Studies*, 3 (1972), 257-258. Βλ. ἐπίσης καὶ O. L. Barkan, «Turk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) taraklı Arazi Kanunnamesi» (Τὸ Τανζιμάτ στὴν ἴστορια τοῦ τουρκικοῦ ἀγροτικοῦ δικαίου καὶ ὁ ἀγροτικὸς νόμος τοῦ 1858), στὸν τόμο *Tanzimat*, Ισταμπούλ 1940, p. 321-421· βλ. ἐπίσης Mustafa Ali Mehmet, «Essais de réformes agraires en Turquie (XIXe-XXe siècles)», *Revue d'Etudes Sud-Est Européennes*, XXII / 3 (1984), 259-265. Zerfik Güran, «Tanzimat döneminde tarim politikası (1839-1876)», (Ἡ ἀγροτικὴ πολιτικὴ στὴν περίοδο τοῦ Τανζιμάτ), *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, First International Congress on the Social and Economic History of Turkey, Hacettepe University, Ankara July 11-13, 1977, Ἀγκυρα 1980, 271-277. Ἐπίσης Donald Quataert, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876-1908*, διδακτορικὴ διατριβή, University of California, Los Angeles 1973.

19. F. C. Milkova, «Sur la teneur et le caractère de la propriété d'état des terres *miriye* dans l'empire ottoman du XVe au XIXe siècles», *Études Balkaniques*, 5 (1966), 143-144.

20. Περιγραφὴ τῶν κτηματολογικῶν καὶ φορολογικῶν κωδίκων δίνει ὁ B. Δημητριάδης, *Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, 8-10.

Είχαν για κάθε κτήμα τα ίδια στοιχεία που άναγράφονταν στα βιβλία yoklama και άκομη τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴ χρονολογία τοῦ τίτλου μὲ τὸν ὅποιο είχε ἀποκτήσει τὸ κτῆμα ὁ προηγούμενος κάτοχός του, καθὼς καὶ τὸ ποσὸ τῆς ἀγορᾶς τοῦ κτήματος, σὲ περίπτωση ποὺ ὁ τελευταῖος κύριος του τὸ ἀποκτοῦσε μὲ τὸν τρόπο αὐτό.

Βάσει τοῦ κτηματικοῦ νόμου arazi kanunnamesi²¹ ποὺ συντάχθηκε τὸ 1858, «εἰς τὸ ἔξῆς πᾶς ὁ νεμόμενος δημοσίαν γῆν δέον νὰ είναι ἐφωδιασμένος μὲ ἐπίσημον τίτλον παρὰ τοῦ Αὐτοκρ. Κτηματολογίου ἐκδιδόμενον, καλούμενον δὲ ταποῦ σενεδῆ καὶ φέροντα ἄνωθεν τὸν Αὐτοκρατορικὸν τουράν, ὁρισθέντος συνάμα, ὅτι πάντες οἱ νεμόμενοι τοιούτου εἰδους κτήματα δυνάμει παλαιῶν ἐγγράφων, ἐκδεδομένων παρὰ τῶν Σιπαχήδων ἢ τῶν εἰσπρακτόρων τούτων, ἔδει νὰ σπεύσωσιν ὅπως ἀνταλλάξωσι τὰ ἔγγραφα ταῦτα μὲ τὰ ἐπίσημα ταποῦ σενεδῆ. Οἱ ἀπανταχοῦ τοῦ Κράτους νομάρχαι (Βαλῆ), Ἐπαρχοί (Μουτεσσαρήφ) καὶ Ὑποδιοικηταὶ (Καιμακάμ) συνάμα δὲ καὶ τὰ μέλη τῶν Διοικητικῶν Συμβουλίων ἐκάστου Νομοῦ (Βιλαγιέτ), Ἐπαρχίας (Σαντζάκ) καὶ Ὑποδιοικήσεως (Καζᾶ), ὡς ἐπίσης καὶ οἱ Οἰκονομικοὶ ἔφοροι ἐνετάλησαν καὶ κατέστησαν ὑπεύθυνοι, ὅπως μέσω τῶν Δημογεροντιῶν ἐκάστου χωρίου καὶ κωμοπόλεως εὐκολύνωσι καὶ ἐποπτεύωσι τοὺς ἐπὶ τῶν δημοσίων γιαῶν ταχθέντας τότε εἰδικοὺς ὑπαλλήλους (ἐραζὶ μεμουρού), ἵνα καταγράφωσιν οὗτοι ἀπάσας τὰς ὑπὸ τὴν διηνεκῆ νομῆν τῶν ἰδιωτῶν διατελούσας δημοσίας γαίας μετὰ τῶν συνόρων των καὶ τοῦ ὄνοματεπωνύμου ἐνὸς ἐκάστου νομέως (μουτεσσαρήφ), ὡς καὶ τὰς εἰς τὴν δλομέλειαν τῶν κατοίκων ωρίσμένου χωρίου ἢ κωμοπόλεως ἀφειμένας καὶ λοιπὰς γαίας. Μετὰ τὴν τοιαύτην λεπτομερῆ καταγραφῆ τῶν δημοσίων ἐν γένει γιαῶν, ἐστέλλετο περιληπτικὴ κατάστασις ταύτης εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει κεντρικὴν Διεύθυνσιν τοῦ Αὐτοκρ. Κτηματολογίου, παρ' ἡς ἔξεδίδοντο οἱ ἐπίσημοι τίτλοι καὶ ἐστέλλοντο εἰς τὰς ἐπαρχίας, ὅπως δοθῶσιν εἰς τοὺς εἰς οὓς ἀνήκον ἰδιώτας. Προκειμένου δὲ εἰς τὸ ἔξῆς νὰ γίνη δικαιοπραξία τις (ἀγοραπωλησία, ὑποθήκη, δωρεὰ κτλ.) ἀφορῶσα τὰς δημοσίας γαίας, ἔκτοτε ἔθεσπίσθη, ὅτι ἐπὶ ποινῇ ἀκυρότητος τῆς δικαιοπραξίας δέον αὐτῇ νὰ συντελῆται δὶ' ἐπισήμου δομολογίας (τακρῆρ) τῶν συμβαλλομένων μερῶν ἐνώπιον τῆς ἀρμοδίας Ἀρχῆς, καθότι, ἐπειδὴ ἡ καθαυτὸ κυριότης (ρεκαμπὲ) τῶν τοιούτου εἰδους κτημάτων ἀνήκει τῇ Πολιτείᾳ, ὑπὸ τὸν ἔλεγχον καὶ μὲ τὴν ἄδειαν ταύτης δέον πᾶσα τοιαύτη δικαιοπραξία νὰ γίνηται. Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν νομίμων διατυπώσεων, τὴν κατάθεσιν τῆς προφορικῆς δομολογίας (τακρῆρ) τῶν συμβαλλομένων μερῶν καὶ τὴν καταχώρισιν τῆς πράξεως ἐν τοῖς Βιβλίοις τοῦ Κτηματολογίου, στέλλεται κατὰ μῆνα μηνιαία περιληπτικὴ ἔκθεσις (κατάστασις) περὶ τῶν κατὰ τὸν καθ' ἔκαστον μῆνα γενομένων ἐπισήμως δικαιοπραξιῶν πρὸς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Διεύθυνσιν τοῦ Αὐτοκρ. Κτηματολογίου, παρ' ἡς καὶ ἐκδίδονται οἱ ἐπίσημοι τίτλοι (ταποῦ σενεδῆ) οἱ διδόμενοι κατόπιν εἰς χειρας τῶν ἰδιωτῶν»²².

2) **Φορολογικοὶ κώδικες, στοὺς ὅποιους καταγράφονταν οἱ ἀκίνητες περιουσίες γιὰ**

21. Doreen Warriner, «The Real Meaning of the Ottoman Land Code», στὸ *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, ἔκδ. Charles Issawi, Σικάγο 1966, 73· βλ. ἐπίσης Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Σικάγο 1980, 199 κ.ἔ.

22. N. P. Ἐλευθεριάδης, 'Ἡ ἀκίνητος ἴδιοκτησία ἐν Τουρκίᾳ', Ἀθῆνα 1903, σ. 57-59· βλ. ἐπίσης Ὁθωμανικὸς κώδιξ (κανουνναμέ) περὶ γαιῶν ἢ ἀφθάρτων κτημάτων μεταφρασθεῖ ἐκ τοῦ τουρκικοῦ, ὑπὸ Δ. Α. Κουμουνδουράκη, Ἀθῆνα 1863· καθὼς καὶ Δ. Νικολαΐδης, Ὁθωμανικοὶ κώδικες, ἦτοι συλλογὴ ἀπάντων τῶν νόμων τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, διαταγμάτων, κανονισμῶν, ὀδηγιῶν καὶ ἐγκυκλίων, τ. Γ', Κωνσταντινούπολη 1890, 2946-2951.

φορολογικούς λόγους. Αυτοί είναι κυρίως τριών ειδῶν:

α) Τὰ «πρόχειρα» βιβλία (*müsvedde*) είναι τὰ πρότα βιβλία ποὺ πρόχειρα συνέτασσαν οἱ ὑπάλληλοι-ἀπογραφεῖς. 'Απὸ αὐτὰ προέρχονταν τὰ «ἐπίσημα» βιβλία (*esas* καὶ *hulâsa*). Τὸ περιεχόμενο τῶν βιβλίων αὐτῶν μοιάζει μὲ ἐκεῖνο τῶν *esas*.

β) Τὰ «βασικὰ» βιβλία (*esas*), στὰ ὅποια είναι καταχωρισμένα τὰ κτήματα μὲ τὴ σειρὰ ποὺ ἀπογράφονταν. Μιὰ ἐπιτροπὴ κατέγραψε ἔνα πρὸς ἔνα τὰ ἀκίνητα —ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ πόλη ἢ ἀπογραφὴ γινόταν κατὰ συνοικία καὶ δρόμο—ἀναγράφοντας τὸ εἶδος τους (σπίτι, κατάστημα), τὸ εἶδος τῶν γαιῶν (χωράφι, ἀμπέλι, λιβάδι) δταν ἐπρόκειτο γιὰ χωριό, πολλὲς φορὲς τὴν ἔκτασή τους καθὼς καὶ ἄλλες λεπτομέρειες: τὰ σύνορα, τὸν ἰδιοκτήτη, τὴν ἀξία τοῦ ἀκίνητου καὶ τὸ φόρο ποὺ ἐπρεπε νὰ πληρώνει κάθε χρόνο.

γ) Ἐπὸ τὰ *esas* βιβλία προέκυπτε τὸ τρίτο εἶδος φρολογικῶν βιβλίων, τὰ «συνοπτικὰ» (*hulâsa*)²³. Σ' αὐτὰ καταγράφεται ὅλη ἡ κτηματικὴ περιούσια τοῦ κάθε φορολογούμενου ὅπου καὶ ἄν τοι βρίσκονται τὰ διάφορα κτήματά του. Καταχωριζόταν ἐπίσης στὴ μερίδα τοῦ φορολογούμενου κάθε μεταβολὴ ποὺ ἐπερχόταν στὴν ἰδιοκτησία ἀπὸ πώληση, ἀγορὰ ἢ κληρονομία. Τὰ βιβλία αὐτὰ παραπέμπουν στὰ *esas*. Περιέχουν τὰ ἔξῆς στοιχεῖα: ὄνομα ἰδιοκτήτη, ἀρ. μητρώου, τοποθεσία, εἶδος τοῦ κτήματος, ἔκταση καὶ ἀξία του. Ὁταν πρόκειται γιὰ κτίριο δ φόρος είναι 5% ἐπὶ τῆς ἀξίας του, ἐνῶ γιὰ τὸ χωράφι είναι 4%.

3) *Βακουφικά*. Τὰ βακουφικὰ κτήματα καταγράφονταν σὲ ἴδιαίτερα βιβλία ἀπὸ τὸ 1826 ποὺ ἰδρύθηκε ἡ Διεύθυνση Βακουφίων καὶ τὸ ὁδωμανικὸ κράτος ἀνέλαβε τὴ διαχείρισή τους²⁴. Κάθε κτῆμα καταχωροῦνταν χωριστὰ καὶ οἱ διάφορες μεταβολές ποὺ συνέβαιναν σημειώνονταν γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐγγραφή. Ἀργότερα τὰ βακουφικὰ κτήματα καταγράφονταν μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα κτήματα στὰ βιβλία τοῦ Κεντρικοῦ Κτηματολογίου κατὰ τὸ συνήθη τρόπο.

4) *Τριπλότυπα*. Πρόκειται γιὰ βιβλία μὲ στελέχη τῶν τριπλοτύπων προσωρινῶν τίτλων.

Ἄφοῦ περιγράψαμε σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς αὐτὸν τὸν τύπο ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ, ἄς δοῦμε τὶ προοπτικὲς ἔρευνες ἀνοίγονται. Μέχρι σήμερα οἱ κώδικες αὐτοὶ χρησιμοποιήθηκαν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴν ἔκδοση τίτλων ἐλλείψει ἐθνικοῦ κτηματολογίου καὶ ἔξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιοῦνται γι' αὐτὸν τὸν σκοπό. Ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε μόνο μία ἐργασία βασίστηκε ἀποκλειστικὰ σὲ ὑλικὸ αὐτοῦ τοῦ τύπου· παρουσιάζει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῆς Θεσσαλονίκης στὰ χρόνια τῆς ὁδωμανικῆς κυριαρχίας²⁵. Πα-

23. Γιὰ τὸν ὅρο *hulâsa* βλ. Asparuh Velkov, *Vidove osmanoturski dokumenti prínoz kám osmanoturskata diplomatička*, Σόφια 1986, 18.

24. John Robert Barnes, *An Introduction to Religious foundations in the Ottoman Empire*, Leiden -E. J. Brill 1986, 119-153.

25. Β. Δημητριάδης, δ.π., 8-10. Ἐπίσης Μιλτιάδης Λογοθέτης, *Τὰ κτηματολόγια τῆς Νισύρου κατὰ τὰ χρόνια τῆς δουλείας (1785-1945)*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ *Nisuriaká I* (1987), Ἀθῆνα 1987. Στὴ Βουλγαρία ἔχει ἀξιοποιηθεῖ τὸ ἀντίστοιχο ἀρχειακὸ ὑλικό. Στὶς ἐργασίες τῆς ἡ Slavka Draganova στηριζόμενη στὰ *üsür defterleri*, *arazi defterleri* καὶ *nüfüs defterleri* διερευνᾶ θέματα κοινωνικῆς διαφοροποίησης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. βλ. Slavka Draganova, *Materijali za Dunavskiju vilaet* ('Ἀρχειακὸ ὑλικὸ γιὰ τὸ βιλαέτι τοῦ Δούναβη'), Σόφια 1980, 478. Τῆς ἴδιας, *Berkovskoto selo v navečerieto na ocvoboždenija* (Τὸ χωριό Μπεργκοβίτσα στὶς παραμονές τῆς Ἀναγέννησης), Σόφια 1985, 198. Βλ. Ἐπίσης τὰ ἄρθρα τῆς «Différenciation de fortune dans les villages de la Bulgarie du Nord-Est durant les années 60 et 70 du XIXe siècle (d'après des registres ottomanes)», *Bulgarian Historical Review* 1980/2, 68-86, «De da production agricole, l'imposition fiscale et la différenciation sociale de la production paysanne en Bulgarie du Nord-Est

ρακάτω διατυπώνω πρόχειρα κάποιες σκέψεις μου γιὰ τὴ θεματολογία ποὺ βγαίνει ἀπ' αὐτὸ τὸ ὑλικό. Φυσικά μόνο ὡς παραδείγματα πρέπει νὰ ἐκληφθοῦν. Λόγου χάρη εἶναι δυνατὸν νὰ διερευνηθοῦν τὰ ἔξης θέματα ἀγροτικῆς οἰκονομίας:

1) Τὸ μέγεθος τῆς ἔκτασης τῆς οἰκογενειακῆς ἐκμετάλλευσης στὶς διάφορες περιοχές. Μὲ βάση τὸ ὄνομα τοῦ ἴδιοκτήτη-χρήστη δόλγούμαστε στὴ συνολικὴ ἔκταση τῶν γαιῶν τοῦ νοικοκυριοῦ, μιὰ καὶ ἡ ἀπογραφὴ τῶν κτημάτων, ὅπως ἀναφέραμε, γίνεται κατὰ τοποθεσία. Ἐξάλλου χάρη σ' αὐτὸν τὸν τύπο ἀπογραφῆς ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ μελετήσουμε τὸν κατακερματισμὸ τῆς γεωργικῆς ἴδιοκτησίας καὶ νὰ κάνουμε συγκρίσεις γιὰ τὴν ἔκταση τῆς οἰκογενειακῆς ἴδιοκτησίας στὶς διάφορες περιοχές. Ὁ Charles Issawi²⁶ ποὺ δούλεψε μὲ τὶς προξενικές ἐκθέσεις τοῦ Foreign Office, παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἔτος 1863 στὴν θωμανικὴ αὐτοκρατορία κυριαρχοῦν οἱ μικρὲς ἴδιοκτησίες. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ Μακεδονία, ὅπου ἐκεὶ ἀπαντοῦν μεγάλες ἴδιοκτησίες.

2) Τὸ καθεστώς γαιοκτησίας καὶ οἱ ἀλλαγὲς ποὺ ἐπῆλθαν σ' αὐτό. Δηλαδὴ τὰ ποσοστὰ κατανομῆς τῆς γῆς σὲ μούλκια, βακούφια, δημόσιες γαῖες. Τὰ ποσοστὰ αὐτά, ἀν συγκριθοῦν μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῶν περασμένων αἰώνων, μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἀποδείξεις γιὰ τὶς ἀλλαγὲς ποὺ ἐπῆλθαν τόσο στὸ καθεστώς γαιοκτησίας, ὅσο καὶ στὸ σύστημα φορολογίας τῆς θωμανικῆς αὐτοκρατορίας μετά τὴν παρακμὴ τοῦ τιμαριωτικοῦ συστήματος καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐνοικίασης τῶν φόρων (iltizam, mukataa): π.χ. γιὰ τὸν 15ο αἰώνα γνωρίζουμε ὅτι 20-30% τῆς γῆς ἦταν σουλτανικὰ χάσια, 40-45% τιμάρια, 30-20% βακούφια καὶ 10-5% μούλκια²⁷. Στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα ὑπῆρχαν πάνω ἀπὸ 9.000 τιμάρια στὴ Ρούμελη καὶ 12.000 ἀντίστοιχα σὲ τρία μόνο μπελερμπελήλικια τῆς 'Ανατολίας²⁸. Ἐνῷ τὸ 1831, χρονιὰ ποὺ κατήργησε ὁ Μαχμούτ Β' τὰ τιμάρια, ὑπάρχουν 1.000 τιμάρια στὴ Ρούμελη καὶ 1.500 στὴν 'Ανατολή²⁹.

3) Ἡ ὁξία τῆς γῆς. Ἀναφέραμε ὅτι ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχουν τὰ κτηματολογικὰ καὶ φορολογικὰ βιβλία συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ ὁξία κάθε εἰδους κτήματος ποὺ ἀπογράφεται (σπίτι, μαγαζί, χωράφι, ἀμπέλι, λιβάδι, μύλος κλπ.). Αὐτὴ ἡ σειρὰ στοιχείων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ φτάσουμε σὲ σημαντικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν ὁξία τῆς γῆς σὲ σχέση μὲ τὸ νόμισμα, τὰ βασικὰ εἰδῆ διατροφῆς, τὸ μεροκάματο. Ἐπίσης μποροῦν νὰ ὑπάρξουν ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα γιὰ τὶς διακυμάνσεις τῆς τιμῆς τῆς γῆς σὲ συνδυασμὸ μὲ διάφορα γεγονότα³⁰.

4) Ἐπένδυση στὴ γῆ. Ἀπὸ τὰ βιβλία μεταβιβάσεων τῶν κτημάτων εἶναι δυνατὸν νὰ μελετηθοῦν οἱ ρυθμοὶ μὲ τοὺς ὅποιους ἡ γῆ ἀλλάζει ἴδιοκτήτη καὶ, ἀν πρόκειται γιὰ ἀγοραπωλησίες, νὰ διακριβωθεῖ ἀν οἱ ἀγοραστὲς τῆς γῆς εἶναι ἀπὸ τὸ ἴδιο χωριό, ἀν ἔχουν ἥδη κτηματικὴ περιουσία καὶ ποιᾶς ἔκτασης εἶναι. Δηλαδὴ νὰ μελετηθεῖ κατὰ πόσο γίνεται ἐπένδυση κεφαλαίων στὴ γῆ καὶ μὲ ποιὸ τρόπο. Ἐπίσης μὲ τὰ ἴδια στοιχεῖα

durant les années 60-70 du XIXe siècle», ὁ.π., 1977/2, 70-92 καὶ τέλος «Documents of 1840's on the Economic Position of the Villages in Central North Bulgaria», ὁ.π. 1988, 87-104.

26. Charles Issawi, ὁ.π., 202-203.

27. Midhat Sertoğlu, *Muhteva Bakımindan Başrekâlet Arşivi*, ᾧ Αγκυρα 1955, 40.

28. Charles Issawi, ὁ.π., 205 σημ. 16.

29. B. Lewis, *The emergence of Modern Turkey*, ᾧ Οξφόρδη 1968², 92.

30. Charles Issawi, ὁ.π., 207: «The value of land is estimated to have risen by 75 percent between 1840-44 and 1859 and probably went on rising until the Great Depression of the 1870s, when it fell sharply, but in the two decades before the First World War it shot up again».

μπορούν νὰ γίνουν ἔρευνες γιὰ τὸν τρόπο διανομῆς τῆς οἰκογενειακῆς ἀγροτικῆς ἐκμετάλλευσης στοὺς ἐπιγόνους.

5) Εἰκόνα καλλιεργούμενου χώρου. Ἀπὸ τὶς καταγραφὲς τῶν διαφόρων κατηγοριῶν κτημάτων: χωράφια (tarla), ἀμπέλια, κῆποι, βοσκότοποι (χειμαδία καὶ θερινὰ) σχηματίζεται ἡ εἰκόνα τῆς κατανομῆς τοῦ καλλιεργούμενου χώρου μιᾶς περιοχῆς. Δὲν μποροῦμε φυσικὰ νὰ προχωρήσουμε σὲ λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἔκταση τῆς κάθε καλλιέργειας χωριστά, δηλαδὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπολογιστεῖ πόση ἔκταση καλλιεργεῖται μὲ σιτάρι, βαμβάκι, καπνὸ κλπ., ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει τέτοια ἔνδειξη στοὺς κώδικες.

Χωριστὰ καταγράφονται οἱ μύλοι, τὰ ἀλάνια, δάση, μεταλλεῖα. Γιὰ τὰ δύο τελευταῖα μάλιστα ὑπάρχουν εἰδικὰ κτηματολογικὰ βιβλία ὅπου καταγράφονται οἱ ποσότητες χυλείας, μετάλλων, κάρβουνου κλπ. ποὺ ἔχαγονται, ἡ χώρα προορισμοῦ τους, τὰ δύναματα τῶν καραβιῶν ποὺ τὰ μεταφέρουν.

Ἐκτὸς λοιπὸν ἀπὸ τὸν τομέα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν μελέτες γιὰ τὸ ἐμπόριο δρισμένων προϊόντων ἢ νὰ διερευνηθοῦν ζητήματα τῆς ίστορίας τῆς πόλης. Γιὰ παράδειγμα μὲ βάση τὴν ἀπογραφὴ τῶν ἀστικῶν κτημάτων, πέρα ἀπὸ θέματα τοπογραφίας, εἶναι δυνατὸν νὰ διερευνηθοῦν οἱ ρυθμοὶ ἀνοικοδόμησης καὶ νὰ συνδυαστοῦν μὲ τὴν μετανάστευση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὰ ἀστικὰ κέντρα, δηλαδὴ νὰ μελετηθεῖ τὸ φαινόμενο τῆς ἀστικοποίησης καὶ νὰ βρεθοῦν τὰ ποσοστὰ ἀγροτικοῦ καὶ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Ἐπίσης τὸ ὄλικὸ τῶν κτηματολογικῶν καὶ φορολογικῶν βιβλίων προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὶς ὄνοματοδοτικὲς συμπεριφορὲς τοῦ πληθυσμοῦ καὶ γιὰ παραπέρα τοπωνυμικὲς καὶ γλωσσολογικὲς διερευνήσεις. Καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμη: μὲ βάση ἀκριβῶς τὰ δύναματα τῶν ἰδιοκτητῶν μποροῦν νὰ βρεθοῦν τὰ ποσοστὰ τῶν γαιῶν ποὺ κατέχουν οἱ μουσουλμάνοι καὶ οἱ ραγιάδες.

Γ) Δικαστικὰ καὶ συμβολαιογραφικὰ ἀρχεῖα

Ἀποτελοῦν τὴν διάδοχη κατάσταση τῶν ἱεροδικαστικῶν κωδίκων. Τὰ πρῶτα περιλαμβάνουν ἀποφάσεις, πρακτικά, καταθέσεις ἀγωγῶν, δικογραφίες, προσφυγὲς σὲ ἀνότερα δικαστήρια, ποινές. Τὰ συμβολαιογραφικὰ περιλαμβάνουν διάφορες συμβολαιογραφικὲς πράξεις, διαμαρτυρίες γραμματίων, καταχωρήσεις πράξεων ἐπὶ δανείων κλπ. Τέτοιο ὄλικὸ ὑπάρχει τόσο στὸ Ἰστορικὸ Ἀρχεῖο Μακεδονίας ὅσο καὶ στὸ Δημοτικὸ Ἀρχεῖο Ἡρακλείου.

Τὸ ἀρχειακὸ αὐτὸ ὄλικὸ προέκυψε ὅταν παράλληλα μὲ τὸν ἵερο νόμο (seriat) καὶ τοὺς ἐκτελεστές του, τοὺς καδῆδες καὶ τοὺς μουφτῆδες, δημιουργήθηκαν δικαστικὰ σώματα, νομοθεσία, ποινικός, ἐμπορικὸς κώδικας κλπ. Αὗτὰ συνέβησαν μὲ τὶς διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Τανζῆματ καὶ τὴν δργάνωση τῆς διθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μὲ βάση τὰ δυτικὰ πρότυπα³¹. Τὰ δικαστικὰ καὶ συμβολαιογραφικὰ ἀρχεῖα εἶναι ἐργαλεῖα μοναδικὰ γιὰ τοὺς ἴστορικους τοῦ δικαίου ἢ γιὰ ὅσους ἴστορικους διερευνοῦν τὶς κοινωνικὲς δομὲς καὶ τὶς νοοτροπίες μιᾶς κοινωνίας.

31. B. Lewis, δ.π., 109-110 καὶ 114-115.

II

‘Υπάρχει και ἔνα ἄλλο σῶμα τουρκικοῦ ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ. Αὐτὸς βέβαια δὲν ἀφορᾶ τὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο, ἀλλὰ τὶς τουρκόφωνες μικρασιατικὲς κοινότητες ποὺ τὸ ἔφεραν στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφή. Σύμφωνα μὲ τὸ ὅγδοο ἄρθρο τῆς ΣΤ’ σύμβασης³² τῆς Λωζάνης (30.1.1923), οἱ πρόσφυγες μποροῦσαν νὰ μεταφέρουν τὴν κινητὴ περιουσία τῆς κοινότητάς τους, δηλαδὴ ἵερα κειμῆλια ναῶν καὶ μοναστηριῶν καθὼς καὶ κώδικες, φιρμάνια κλπ. Στὸν πρόλογο ἐνὸς λευκώματος³³ ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1930 διαβάζουμε: «ὅταν συνεπείᾳ τῆς Μικρασιατικῆς τραγῳδίας καὶ τῆς ἐπιβληθείσης αὐτῷ Ἀνταλλαγῆς, ὁ ἐν Μ. Ἀσίᾳ, Θράκη καὶ Πόντῳ γηγενῆς Ἑλληνισμὸς ἡναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς ἑστίας του καὶ νὰ καταφύγῃ συντετριμμένος εἰς Ἑλλάδα, πρώτιστον μέλημα αὐτοῦ ἐθεώρησε νὰ περισώσῃ, μετὰ τῆς ζωῆς του, καὶ συναποκομίσῃ τὰ ἵερα αὐτοῦ, πᾶν ὃ, τι δηλαδὴ ἐσυμβόλιζε τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἔθνικήν του ὑπόστασιν διὰ μέσου τῶν αἰώνων.

Καὶ κατόρθωσεν, ἐν μέσῳ τόσων κινδύνων, κακουχιῶν καὶ ἀφαντάστων δυσχερειῶν, ὑφ’ ἄρτιον ὃ ἐκπατρισμός του, νὰ μεταφέρῃ, ὡς ἄλλος Αἰνείας, εἰς Ἑλλάδα, ὅσα ἥδυνήθη πλειότερα ἵερα κειμῆλια Ναῶν καὶ Μονῶν, τεκμήρια ἀψευδῆ τοῦ ἐξαιρετικοῦ πολιτισμοῦ, ὃν ἀπὸ αἰώνων ἐκαλλιέργησεν ἐν ταῖς ἐγκαταλειφθείσαις χώραις ὁ ἐκριζωθεὶς ἐκεῖθεν Ἑλληνισμός καὶ διετήρησεν ἀμείωτον ὑπό μακραίων καὶ ἀπηνῆς ζυγόν».

Τὸ τουρκικὸ ἀρχειακὸ ὑλικὸ τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ φιρμάνια, χοτζέτια, μπεράτια, τίτλους ἰδιοκτησίας καὶ κώδικες. Εἶναι γραμμένο στὰ ὅθωμανικά, ὅταν πρόκειται γιὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς ὅθωμανικῆς διοίκησης, καὶ μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες, ὅταν εἶναι ἔγγραφα τῆς αὐτοδιοίκησης. “Ολα αὐτὰ κατατέθηκαν, στὸ μεγαλύτερο μέρος τους, στὸ *Ταμείον Ἀνταλλαξίμων καὶ Κοινωφελῶν Περιουσιῶν*³⁴. Πολλὰ ἔξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται στὶς κοινότητες, σωματεῖα καὶ συλλόγους ποὺ δημιούργησαν οἱ πρόσφυγες ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἑλλάδα³⁵. Ακόμη ἀρκετά βρίσκονται σὲ χέρια ἴδιωτῶν, ἀν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τοὺς κώδικες τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν³⁶ ποὺ προέρχονται ἀπὸ δωρεὲς ἴδιωτῶν.

32. Ἀρθρον 8: «Οἱ μετανάσται θὰ ὀσιν ἐλεύθεροι νὰ συναποκομίσωσιν ἢ νὰ μεταφέρωσι τὴν πάσης φύσεως κινητήν αὐτῶν περιουσίαν χωρὶς διὰ τὸν λόγον τοῦτον νὰ τοῖς ἐπιβληθῇ τέλος τι ἔξαγωγικὸν ἢ εἰσαγωγικὸν οὔτε ἄλλος τι φόρος».

33. Ὁμοιώς τὰ μέλη πάσης κοινότητος (περιλαμβανομένου τοῦ προσωπικοῦ τῶν τεμενῶν (τζαμιῶν), μοναστηρίων (τεκκέ), Ἱερατικῶν σχολῶν (μεδρεσές), ἑκκλησιῶν, μοναστηρίων, σχολείων, νοσοκομείων, ἑταιρειῶν, συνεταιρισμῶν καὶ νομικῶν προσώπων ἢ ἄλλων ἰδρυμάτων οἰασδήποτε φύσεως). ήτις θέλει ἐγκαταλείψει τὸ ἔδαφος ἐνὸς τῶν συμβαλλομένων κρατῶν, δυνάμει τῆς παρούσης συμβάσεως, θὰ ἔχωσι τὸ δικαίωμα νὰ συναποκομίσωσιν ἐλειθέρως ἢ νὰ μεταφέρωσι τὴν εἰς τὴν ἑαυτῶν κοινότητα αὐτῶν περιουσίαν.

34. Υπὸ τῶν ἀρχῶν τῶν δύο χωρῶν θέλει παρασχεθῆ πᾶσα εὐκολία μεταφορᾶς, τῇ συστάσει τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς, τῆς προβλεπομένης ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 11. Βλ. *Σύμβασις περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν ἑλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πληθυσμῶν στὸν τόμο Συλλογὴ συμβάσεων, νόμων, διαταγμάτων, ἔγκυκλων κλπ. Γενικῆς Διευθύνσεως Πληθυσμῶν*, ἐπιμ. Πέτρου Κ. Καραούλανη, Ἀθῆνα 1924, 6-7 καὶ ἐπίσης Κ. Σβολόπουλος, *Ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη 1981.

35. *Ἔιερα κειμῆλια Ναῶν καὶ Μονῶν τῶν Ἀνταλλαξίμων*, Ἀθῆνα 1930-βλ. ἐπίσης *Ἐκθεσις πεπραγμένων Ταμείου Ἀνταλλαξίμων κοινοτικῶν καὶ κοινωφελῶν περιουσιῶν 1929-1937*, Ἀθῆνα 1937.

36. Βλ. τὸ εἰσαγωγικὸ σπείρωμα τοῦ Παύλου Λαζαρίδη στὸν κατάλογο τῆς Εἰδικῆς ἐκθεσης κειμηλίων προσφύγων, Ἀθῆνα 1982. *Ἡ ἐκθεση* ἔγινε ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ *Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ* καὶ *Ἐπιστημῶν* καὶ τοῦ *Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου* Ἀθηνῶν τὸν Νοέμβριο τοῦ 1982.

35. Κ. Μαμώνη, «Τὸ ἀρχεῖο τοῦ Μικρασιατικοῦ Συλλόγου ANATOLΗ», *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979), 123-150.

Μετά τή διάλυση τοῦ Ταμείου Ἀνταλλαξίμων τὰ ἔντυπα κατατέθηκαν στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἐνῷ τὸ σῶμα τῶν κωδίκων στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους καὶ καταλογογραφήθηκαν ἀπὸ τὸν Κ. Ἀθ. Διαμάντη³⁷. Στὸ μουσεῖο Μπενάκη ὑπάρχουν 25 μπεράτια μικρασιατικῶν μητροπόλεων καθὼς ἐπίσης καὶ χειρόγραφα. Ἐπίσης, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ παραπάνω, ὑπάρχουν περίπου 30 τουρκόφωνοι κώδικες καὶ ἀντίγραφα φιρμανίων, χοτζετιῶν καὶ τίτλων ἰδιοκτησίας³⁸ στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν.

Ο κύριος ὄγκος τοῦ ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ ποὺ ἀφορᾶ τὴν Μ. Ἀσία ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ κώδικες ποὺ κρατοῦσαν οἱ κατὰ τόπους ἐκκλησίες καὶ κοινότητες. Ἀφοροῦν τὸν 19ο αἰώνα καὶ φτάνουν ὡς τὸ 1922. Ἐλάχιστοι κώδικες τοῦ 18ου αἰώνα σώζονται. Τὸ ὑλικὸν αὐτὸν χωρίζεται σὲ δύο κατηγορίες:

α) κώδικες μητροπόλεων καὶ ἐκκλησιῶν, ὅπου καταγράφονται ἔσοδα καὶ ἔξοδα, βαπτίσεις, γάμοι, διαθῆκες. Ἐδῶ ἐπίσης ἀπογράφονται μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς Ἀνταλλαγῆς τὰ ἱερὰ σκεύη καὶ τὰ κτήματα τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηριῶν.

β) κώδικες κοινοτικοί. Περιλαμβάνουν πρακτικὰ συνεδριάσεων τῆς δημογεροντίας, κανονισμοὺς σωματείων, πωλητήρια, δωρητήρια, συμβόλαια δασκάλων, ἔξοδα συντήρησης σχολείων, πατριαρχικὲς ἐγκυκλίους, ὅπως καὶ διάφορες ἐνθυμήσεις γιὰ σεισμούς, λιμούς κλπ.

Ἀναφερθήκαμε στὸ περιεχόμενο τῶν τουρκικῶν ἀρχείων, δίνοντας σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς τὸν τύπο τῶν ἐγγράφων ποὺ περιλαμβάνουν. Περισσότερη ἔμφαση δόθηκε στὶς σειρὲς ποὺ ὑπάρχουν, καὶ πρόχειρα σκιαγραφήσαμε τοὺς τομεῖς ποὺ ἀνοίγονται στὴν ἔρευνα μιᾶς μακρόχρονης περιόδου τῆς ἱστορίας μας. Ή καταλογογράφησή του καὶ ἡ δημοσιοποίηση στὸ εὐρύτερο ἐπιστημονικὸ κοινὸ θὰ προήγε σημαντικὰ τὴ γνώση μας γύρω ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἐπίσης θὰ συντελοῦσε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ κλάδου τῆς Τουρκολογίας στὴ χώρα μας.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ

36. Μ. Κουρουποῦ, «Ἐλληνόφωνοι κώδικες τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν», Δελτίο τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν 2 (1981), 221-241.

37. Κ. Α. Διαμάντης, *Tὰ περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους*, τ. 11, Ἀθῆνα 1972, 407-474. Μιὰ πρώτη λεπτομερῆς καταγραφὴ τοῦ περιεχομένου τῆς, ἀνέκδοτη ὅμως, ἔγινε τὸ 1939 ἀπὸ τὸν Κ. Μ. Ἀποστολίδη. Τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν διαθέτει ἔνα δακτυλόγραφο ἀνάτυπο. Ἀπὸ μιὰ πρώτη συγκριτικὴ μελέτη τῶν δύο καταλόγων προκύπτουν ὄρισμένα προβλήματα ταύτισης. Ὑπάρχουν π.χ. κώδικες στὸν κατάλογο τοῦ Κ. Μ. Ἀποστολίδη ποὺ στὸν κατάλογο τῶν ΓΑΚ ἀναφέρονται ως ἀπολεσθέντες, ἐνῷ στὴν πραγματικότητα ἔχουν ἀλλάξει ἀπλάς ἀριθμό. Ετοιμάζεται λεπτομερῆς κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ΓΑΚ (ἐλληνόφωνων καὶ τουρκόφωνων) ἀπὸ τὶς Ματούλα Κουρουποῦ καὶ Ε. Μπαλτᾶ.

38. Πρόκειται νὰ ἐκδόσουμε κατάλογο τοῦ τουρκικοῦ ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ τοῦ ΚΜΣ στὸν 7ο τόμο τοῦ Δελτίου τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν.